

Зорица ВИТИЋ
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

ОНО МАЛО ШТО ПОСУДИХ ОД ЈОВА: МОТИВ КУШАЊА И ТРПЕЉИВОГ ИСПАШТАЊА У СТАРОЈ СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ*

У раду се разматра амбивалентно сагледавање значења и порука Књиге о Јову, једне од најчешће тумачених старозаветних књига, како у општепознатој, утицајној светоотачкој литератури (Свети Григорије Богослов, Свети Јован Лествичник), у различитим типовима византијских хагиографија (мученичком и аскетском) међу првима преведеним на словенски језик (Житија Светог Евстатија- Плакиде и Светог Антонија Великог), тако и у оригиналном српском средњовековном књижевном стваралаштву (у делима Стефана Првовенчаног, Доментијана, Теодосија Хиландарца, архиепископа Данила II, Григорија Цамблака, Димитрија Кантакузина), у којем се, у оквиру старих модела, изнова оживљава традиционална слика старозаветног праведника, непоколебљивог и трпељивог у страдањима.

Кључне речи: старозаветни праведник Јов, мученичко и аскетско житије, стара српска књижевност.

1. Питања без одговора, од којих је нека Димитрије Кантакузин „посудио од Јова”: „Зашто се удостојих рођењем ја, зашто не погибох угледавши дан, зашто ми се сретосте колена (Јов 3,11–12), како да стекнем рођењу смрт ... како минути без грехова овдашњих”, стихови су *Молитве Богородици* (Кантакузин 1993: 40), и представљају вапај човека беспомоћног пред пролазношћу и пропадљивошћу у овом „брзотеком” животу. Веза српске средњовековне молитве и безвремене старозаветне приче о

* Прилог је већ објављен у Зборнику радова са научне конференције „Насљеђе и идентитет(и)”, ур. Ј. Пандуревић, Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци 2022, 215–222. (DOI 10.7251/ZNII2201271V)

силној људској патњи, осећању напуштености и могућем спасењу лако се успоставља. Књига о Јову свој темељни теолошки, филозофски и егзистенцијални значај заправо и доказује тиме што вековима заокупља и подстиче на промишљање слушаоце, читаоце, тумаче, уметнике, црквене великодостојнике, песнике, проповеднике, учитеље... (Лонгман/Енс 2008; 361–371).

2. Бројна проучавања посвећена су средњовековном поимању ове старозаветне књиге, а Кенет Штајнхаузер, аутор студије о Јову у латинским патристичким коментарима и теолошким делима (Штајнхаузер 2016: 34–70), наглашава чињеницу да ни један од тих великих писаца и црквених ауторитета, међу осталима и Свети Јероним, папа Григорије Велики, Свети Амвросије Милански, у својим тумачењима ову библијску књигу не види у светлу проблема теодикеје, преиспитивања Божје праведности и порекла зла у свету. За њих „Јов је одани верник, страда попут Христа, он је човек закона, апостол, или пак само човек” (Штајнхаузер 2016: 34).

У истом духу Јововим примером послужиће се Свети Григорије Богослов у *Похвалној беседи Атанасију Великом, архиепископу александријском* (XXI). Наиме, у време превласти аријанства у Александрији, веома искушавајуће за Светог Атанасија, писац истиче да „често и праведници бивају предани у руке злочника – не да би се нечастивци прославили, него да би се праведници потврдили”, те додаје: „У речено нека те убеди Јов и речју и страдањима својим” (Свети Григорије Богослов 2004: 211). Кушање честитог човека, непорочног, праведног и богољубивог, јесте испитивање врлине, а никако страдање због грешности и греха. „Реч је о борби између врлине и зависти; завист се упела да надвлада добро, а врлина и даље остаје непобедива, све је издржала... Такав је венац за претрпљени подвиг! Таква је награда за трпеливост!” (Свети Григорије Богослов 2004: 212) тријумфално завршава одељак о Јову Свети Григорије Богослов.

3. С друге стране, најупечатљивију литерарну „позајмицу” Јововог страдања налазимо у мученичком житију римског војсковође Плакиде (II век),¹ рано преведеном на старословенски језик.² Након преобраћења у хришћанство у лову на јелене,³ Плакида-Евстатије испашта у истим

¹ Време настанка грчког житија тешко је одредити, а латински превод настао је вероватно у време понтификата папе Григорија II (715–731). Уп. Баталова 2004: 325–54.

² О пореклу и времену настанка двају словенских превода Евстатијевог житија в. Баталова 2007: 1–25.

³ Бројни су утицаји овог житија: поређење Плакиде-Евстатије и светог Тирила забележено је на самим почецима словенске књижевности, у *Житију светог Тирила*, а утицај псаламског симболичког значења фигуре јелена – жудња за Господом (Пс 42, 1) – обележио је како житија јужнословенских подвижника (Прохора Пчињског, Јоакима Осоговског и Јована Рилског), тако и читаву српску средњовековну оригиналну литературу (Томин 1997: 41–50). В. и Баталова 2007: 342–348.

етапама и на исти начин као старозаветни јунак (сиромаштво, губитак супруге и деце). Сам Господ антиципира будуће догађаје:⁴

Евстатије, ваља да на делу покажеш твоју веру, тврду наду и усрдну љубав према мени. А све се то познаје не у привременом богатству и сујетном благостању, него у сиромаштву и у напастима. Стога теби, као другом Јову, предстоји да претрпиш многе невоље и искусиш многе несреће, да би се ти, прекаљен као злато у огњу, показао достојан мене и примио венац из мојих руку.

– На то Евстатије рече: Господе, ево мене пред Тобом, чини са мном шта хоћеш, готов сам са благодарношћу примити све из Твојих руку. Ја знам да си Ти благ и милостив, и као Отац милујући кажњаваш.

У молитвеном плачу Евстатијевом понављају се сва кушања, а он, као „други Јов”, изложен је, по сопственим речима, још већем страдању:

Бејак некада као дрво лиснато и родно, а сада сам као сасушена грана. Бејак окружен у дому – пријатељима, на улици – слугама, у рату – војницима, а сада осташ сам у пустом месту. Но не остави ме Ти, Господе! не превиди ме Ти, Свевидче! не заборави ме Ти, Свеблаг! Господе, не остави ме сасвим! Опомињем се, Господе, речи Твојих, које ми Ти рече на месту Твога јављања мени: „Предстоје ти многе невоље, као Јову”. Али ето, са мном се зби више него са Јовом: јер он, иако се лиши свога имања и славе, ипак лежаше на своме ђубрету, а ја сам у туђој земљи и не знам куда да идем; он имађаше пријатеље који га тешаху, а моју утеху, милу дечицу моју, уграбише дивље звери и поједоше; он, мада би лишен своје деце, али могаше од супруге своје имати неку утеху и неку услугу, а моја добра супруга паде у руке безаконог туђинца, и ја се као трска у пустињи повијам олујом горких патњи мојих. Но немој се разгневити на мене, Господе, што Ти од туге срца говорим тако, јер говорим као човек.

Анонимни аутор овог необичног мученичког житија у неколико редова формулише какав то Бог допушта овакве патње:

Бог, што је Њему по вољи да слуге Своје види не у благостању светском и сујетној утехи, већ у невољама и бедама, да би их у будућем животу утешио вечном радошћу и весељем.

Бог који све чини на корист и који допушта невоље на праведника, не кажњавајући га него кушајући његову веру и јунаштво;

Бог који воли не праведникову жалост него тврдо трпење његово и слуша благодарење његово.

4. Јовово искуство, са сасвим другачијом сврхом, поменуто је у *Житију Светог Антонија Великог* од Светог Атанасија Александријског. Наиме, у узорном житију првог анахорете, у 29. глави (Атанасије Александријски 2014: 127–129), у поучном Антонијевом обраћању египатским монасима, присећајући се Праведниковог трпења, писац наглашава да

⁴Превод на савремени српски начинио је архимандрит Јустин Поповић (Поповић 1976).

ђаво не може ништа без допуштења Божјег. Демонска немоћ против само једног човека поткрепљена је тиме да ни против Јовове стоке ништа нису могли, а да не затраже дозволу од Бога. Дакле, у аскетском житију у првом плану је охрабрење монасима са се не плаше слабих, превртљивих, лукавих и јадних искушавајућих приказа, док се подвижничково дуготрајно трпљење нигде не доводи у везу с Јововим.

У најутицајнијем аскетском духовном приручнику, *Лествици* Светог Јована Лествичника, Јов се цитира и спомиње у контексту покајања (V, 780), добровољног сиротовања (XVII, 929) и безмолвија (XXVII, 1104; Јован Лествичник 1988: 107, 170, 250). Свети Јован инсистира једино на томе да „у Јову не бејаше трага од среброљубља: због тога он остаде спокојан и када се свега лишио” (Јов 1,22). Очигледно је да монашке поуке у старозаветној књизи траже нешто другачији смисао од оног који надахњује ауторе мученичких житија.

5. И српски средњовековни писци су, током читавог трајања старе српске књижевности, ослањајући се на светоотачку, као и на традицију узорних византијских житија, у сличним правцима наставили да промишљају, али и да новим примерима употпуњују слику кушања и страдања праведнога Јова.⁵

Иако не нарочито цитирана у нашим средњовековним списима, свега 12 пута код 5 писаца (Станојевић, Глумац 1932),⁶ Књига о Јову делује много присутније захваљујући успешим поређењима која аутори користе за представљање специфичних стања својих јунака.

Често у житијима средњовековни владари изражавају патњу због одласка, међусобних сукоба или смрти своје деце.

Стефан Првовенчани дочарава ужас који родитељи проживљавају након Савиног бекства кроз питање (уп. Ређеп 1997: 16): „Да ли ће се са овим збити на нама искушење Јовово, као што искуша Господ праведнога Јова?” (Стефан Првовенчани 1988: 76). И у Теодосијевом *Житију Светог Саве*, у плачу Немањине потере након необављеног задатка читамо (Јов 3,6): „О, ноћи у коју заспасмо, по Јову буди тамна, и да се не убројиш у ноћи обасјане месечином (Теодосије 1988: 114), а архиепископ Данило са дивљењем говори о Јелениној мајчинској бризи (уп. Ређеп 1997: 19): „О љубави срдачна, о болести материнска, види како се моли за синове своје, управљајући ка Господу молбу за њихова сагрешења, поставши слична

⁵ Најбољи преглед начина цитирања Књиге о Јову у старим српским биографијама сачинила је проф. Јелка Ређеп, проучавалац средњовековне и народне књижевности: Ређеп 1997: 13–24.

⁶ Статистички подаци које С. Станојевић и Д. Глумац доносе у додатку на крају књиге откривају необичност везану за Доментијанова житија. Наиме, од укупно 482 утврђена библијска цитата, Књига о Јову цитирана је само једанпут, а овај праведник тек је узредно поменут у путопису посвећеном Савином обиласку светих места (Доментијан 1988: 247).

оном праведном мужу Јову, који узношаше жртву за своје синове” (Данило Други 1988: 89). У позном *Житију Светог цара Уроша*, патријарх Пајсије мајчинску тугу након смрти сина такође умирује подсећањем на Књигу о Јову 1,21 (уп. Ређеп 1997: 22): „Као што Господу угодно би, тако се и догоди, и нека је име Господње благословено од сада и до века” (Пајсије 1993: 94).

На два места у *Житију краља Милутина* архиепископ Данило слику његових непријатеља даје кроз присећање на Јова (уп. Ређеп 1997: 19–20): „И опет ђаво који мрзи добро, који испрва беше човекоубица – који је учинио многе скрби и страдања оном праведном мужу Јову, но није могао изменити његову љубав ка Богу – јер он подиже ратове и неуредне побуне, а тако је помислио да се косне и овога христољубивога” (Данило Други 1988: 120–121). Следи још развијеније и детаљније поређење: „Као што се (непријатељ) искуша на праведном Јову, и Божјим допуштењем искуша се на Јову, и на његовим животињама и на деци, и самом телу његовом зададе ране. А на овом блаженом не доби власти, ни на његовим животињама, но непрестано не остављајући своје злобе, хвалећи се и мрзећи Хришћанство, наоружа безбожне Персијанце и Агарене на род хришћански, као Јудеје на Господа (Данило Други 1988: 136).

Духовни портрет краља Драгутина уверљиво се гради на истом паралелизму, с нагласком на страдањима (уп. Ређеп 1997: 18): „А христољубиви краљ Стефан, кога ћу, о љубими, усудити се назвати другим многострадалним Јовом” (Данило Други 1988: 62).

Најдоследније свог јунака као „многострадалног и другог Јова” види Григорије Цамблак (уп. Ређеп 1997: 20–21, 23): од уздржане патње Стефана Дечанског након смрти најмлађег сина („А када срце изнутра пробадаху стреле природе, пројави глас блаженога Јова: Господ даде, Господ узме” (Цамблак 1993: 59), преко антиципације Стефановог повратка у Србију („Но онај који Јова предаде ономе који га је молио на толико и такво страдање и лишио синова и кћери, и просто свију домаћих, да би овим посрамио ратника који увек завиди светима, да њега покаже као светла победитеља и да њега после ране узведе на највеће, све му даровавши двоструко, тако узводи и овога свога веначника, пошто је искусио различна страдања и у таквим и толиким бедама показао се трпељив и љубазан.” Цамблак 1993: 60), до завршне похвале кроз старозаветне паралеле („Био је друг многострадалном Јову. Као што је овај превазилазио источне царево побожношћу и правдом, тако је и овај западне милостињом и незлобивошћу, славом и богатством много више надмашио, и на крају насилно погибе ... и као што је у свему, тако је и овде Стефан већи по мученичкој смрти” Цамблак 1993: 76). И у *Служби* Стефан је „други Јов по ранама” (Цамблак 1993: 87), па се чак у стиховима пред пролошким житијем наглашава: „Пети дакле, Стефан по Симеону српскоме као некад Јов по Авраму верноме”

(Цамблук 1993: 108). Григорије Цамблук неправедно страдање свог јунака, троструког мученика, сасвим уобличава према древном Јовом примеру.

Ваљало би се осврнути и на Теодосијев животопис Светог Петра Коришког, а, у вези с тим, и на поменуте разлике условљене типом житија – мученичким и подвижничким. У једином српском анахоретском житију нигде се не цитира Књига о Јову, нити се јунак са њим пореди. Јовова патња не наликује апсолутном одрицању, „каменом трпљењу”, које је лични и неминовни избор аскете, његов једини пут ка Богу.⁷ У писму из Сирије из 376. године већ је свети Јероним сажео одговоре на аскетске дилеме:⁸

Бојиш се немаштине? Сиромашне Христос зове блаженима. Прибојаваш се напора? Нема тог атлете који круну осваја без зноја. Мислиш на храну? Али вера не осећа глад. Плашиш се да се испошћеним телом бациш на голу земљу? Али с тобом лежи Господ (прев. З. В.).

Овакав идеал, непромењен још од IV столећа, неизоставан је у свим подвижничким житијима, а Јовова судбина с тим није упоредива.

6. Може се закључити да Књига о Јову у старој српској књижевности има посебно место: писци редовно за њом посежу када ваља представити родитељску бригу, неправедно мученичко страдање, непријатеље; цитира се у плачевима, али и у дирљивим исповедним молитвеним обраћањима. Димитрије Кантакузин људску пролазност и неумитност смрти употпуњује апокалиптичним Јововим виђењем (Кантакузин 1993: 73):

Он скончава, а ти си разума лишен. Уздржи се мало, о човече! Остави га да са миром оде куда је позван. Остави га да ходи стазом којом никако не хођаше и са које се неће вратити и, као што приличи, сви, као и овај сада, ускоро ћемо ходити у земљу тамну и мрачну, у земљу таме мрачне, где нема светлости, нити гледања живота, човече, како рече Јов (3,4), где ће свако од нас бити и искусити је, заједно са онима који у земљу силазе.

Из *Посланице кир Исаији* (Кантакузин 1993: 58) је и језгровити и прецизни портрет Праведников:

А Јов, уистину тврди дијамант трпљења? Богатство изгуби, и почаст, и децу сву скупа, на ђубришту и међу црвима, глађу притиснут, раном мучен, сунчевом жегом кињен, женом подбуњиван, ђаволом поучаван. Љубављу према своме Творцу и Богу рањен, свему преславно одоле, показавши трпљење изиђе као победник.

⁷ Снежана Милојевић у дисертацији посвећеној схватању страдања и смрти у старој српској књижевности ипак доводи у везу Јовова и Петрова искушења (Милојевић 2019: 102).

⁸ S. Hieronymus, *Epistulae, Laus eremi*, 14, 10: Paupertatem times? Sed beatos pauperes Christus appellat. Labore terreris? Sed nemo athleta sine sudoribus coronatur. De cibo cogitas? Sed fides famem non sentit. Super nudam metius humum exesa ieiuniis membra collidere? Sed Dominus tecum iacet (Migne 1845: 22, 358).

ИЗВОРИ

- Атанасије Александријски, *Житије Светог Антонија*. Превод, предговор и коментари Данијел Дојчиновић, Бања Лука: Филолошки факултет, 2014.
- Свети Григорије Богослов *Дела*. Уредник јереј Милорад Средојевић, превод протопрезвитер Миливој Р. Мијатов, Београд: Хришћанска мисао, 2004.
- Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*. Приредили Гордон Мак Данијел, Дамњан Петровић, данашња језичка верзија Лазар Мирковић, Димитрије Богдановић, Дамњан Петровић. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 1988.
- Доментијан, *Живот светог Саве и Живот светог Симеона*. Превод Лазар Мирковић, приредила Радмила Маринковић. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 1988.
- Свети Јован Лествичник, *Лествица*. Друго издање. Превод са грчког, предговор и коментари Димитрије Богдановић. Увод Милорад Лазивић, Београд: Сфаирос, 1988.
- Димитрије Кантакузин, *Списи Димитрија Кантакузина и Владислава Граматика*. Приредила Јасмина Грковић–Мејџор, Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 1993.
- Migne, Jacques-Paul, *Patrologiae cursus completus. Series latina*, XXII, Epistolae S. Hieronymi, col. 325–1182, Parisii: Migne, 1845.
- Патријарх Пајсије, *Сабрани списи*. Приредио Томислав Јовановић, Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 1993.
- Јустин Поповић, *Житија светих, За месец септембар*. Ваљево, Београд: Манастир Ћелије. (<https://svetosavlje.org/zitija-svetih-9/20/>) приступљено 29.10.2021, 1976.
- Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*. Данашња језичка верзија Љиљана Јухас-Георгиевска, Лазар Мирковић, Миливоје Башић. Приредила Љиљана Јухас-Георгиевска. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 1988.
- Теодосије, *Житија*. Приредио Димитрије Богдановић, данашња језичка верзија Лазар Мирковић, Димитрије Богдановић. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 1988.
- Григорије Цамблук, *Књижевни рад у Србији*. Приредио Дамњан Петровић, На савремени језик превели Лазар Мирковић, Димитрије Богдановић, Ђорђе Трифуновић, Дамњан Петровић. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 1989.

ЛИТЕРАТУРА

- Баталова 2004: S. Batalova, *The Tradition of St. Eustathius Placidus in Latin*, Scripta & e-Scripta 2, 325–54.
- Баталова 2007: S. Batalova, *The Tradition of the Hagiographical Cycle about St Eustathius Placidus in Slavonic – Some Parallels and Common Research Problems*, 1–25. (<https://www.academia.edu/2908212/>) приступљено 18. 05. 2020.
- Баталова 2007: С. Баталова, *Мотивът за появата на чудния елен в житието на св. Евстатий Плакида – иницијација „преведена” на езика на агиографската легенда?*, у: *Cultura animi. Изследвания в чест на Анна Николова*. Съставителство и редакција Виолета Герджикова, Елија Маринова, Софија: Издателство „Изток-Запад”, 342–348.
- Лонгман/Енс 2008: T. Longman, P. Enns, *Dictionary of the Old Testament: Wisdom, Poetry & Writings*. Nottingham: IVP Academic.
- Миљивојевић 2019: С. Миљојевић. *Типологија страдања и смрти у старој српској књижевности* (докторска дисертација), Ниш: Филозофски факултет. (<https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/17495>) приступљено 29.10.2021.
- Ређејеп 1997: Ј. Ређејеп, „Књига о Јову” и старе српске биографије, Научни састанак слависта у Вукове дане, Српска књижевност и Свето писмо, 26/1, Београд 13–24.
- Станојевић/Глумац 1932: С. Станојевић, Д. Глумац, *Св. Писмо у нашим старим споменицима*, Београд: СКА.
- Штајнхаузер 2016: K. V. Steinhauser, *Job in Patristic Commentaries and Theological Works*. In: *A Companion to Job in the Middle Ages*. Volume Editors: Franklin Harkins and Aaron Canty. Series: Brill’s Companions to the Christian Tradition, Volume: 73, Leiden: Brill, 34–70. (https://doi.org/10.1163/9789004329645_004).
- Томин 1997: С. Томин, *Мотив ујелењења душе код Теодосија Хиландарца*, Међународни састанак слависта у Вукове дане 26/1, 41–50.